

10. Тихонов М. Общеземский съезд по народному образованию / М. Тихонов // Земское дело. – 1911. – № 17. – С. 1191-1192.

Гуз А. М. Подготовка земствами педагогических кадров для образовательных заведений на территории Украины во второй половине XIX – в начале XX вв.

У статті проаналізовано питання підготовки земствами педагогических кадров для образовательных заведений во второй половине XIX – в начале XX вв.

Ключевые слова: земства, образование, начальное образование, среднее образование, педагогические кадры.

A. Guz. Pedagogical personnel's training by the zemstvo's for educational establishments on territory of Ukraine in the second half XIX – beginning of a XX age

The article is devoted to the results of autor's research on pedagogical personnel's training by the zemstvo's for educational establishments on territory of Ukraine in the second half XIX – beginning of a XX age.

Keywords: Zemstvo, education, primary education, secondary school education, pedagogical, personnel.

Гоцуляк Ю. В.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ПОГЛЯДИ П. І. НОВГОРОДЦЕВА НА ДЕРЖАВУ І ПРАВО

У статті розглянуті основні етапи суспільно-політичної діяльності П. І. Новгородцева. Висвітлюється взаємозв'язок наукової діяльності П. І. Новгородцева із його громадсько-політичним шляхом, аналізується законотворча діяльність філософа.

Ключові слова: лібералізм, демократія, суспільно-політична діяльність, недоторканність особистості.

На даний момент світові тенденції глобальних перетворень потребують перегляду багатьох сфер суспільного життя, в тому числі і права. Необхідність постійних змін в законодавстві, проблеми із реалізацією правових норм говорить нам про очевидні недоліки сучасної доктрини позитивного права. Таким чином, повернення до ідеологів природно-правової концепції як антитези “формалізації” права являється цілком виправданим. Одним із видних представників цієї школи на теренах Російської імперії був П. І. Новгородцев. Недосконалість українського законодавства вимагає від вітчизняних науковців перегляду та аналізу тих основ та витоків, на яких ґрунтується сучасне право, його ціннісного підґрунтя, яке найкраще висвітлюється доктриною природного права.

Політичні і правові проблеми, які мали місце на початку 20-го століття в Російській імперії в багатьох аспектах залишаються актуальними і по сьогоднішній день, а тому вивчення наукової та суспільно-політичної діяльності вчених тих часів може стати одним із компонентів вирішення тих питань які постають в правовій і політичній сферах в сучасній Україні.

Серед сучасних українських та російських дослідників, які займалися науковою

спадщиною та суспільно-політичною діяльністю П. І. Новгородцева можна виділити О. М. Литвинова, Ю. М. Оборотова, А. А. Козловського, С. І. Максимова, П. В. Алексєєва, Б. В. Ємельянова, Ю. Я. Касяненко, І. А. Кацапову, В. А. Кудрявцева, В. П. Малахова, В. С. Нерсєсянца, В. І. Шамшуріна, Ю. С. Шемшученка, Є. О. Фролову та ін. Всі ці дослідники, як правило, розкривали ті чи інші аспекти суспільно-політичної або наукової спадщини філософа окремо. На наш погляд, на П. І. Новгородцева можна дивитися і як на взірець громадсько-політичного діяча і ученого, який завжди залишається вірним своїм ідеям. А тому розгляд громадської (участь в громадських організаціях) та політичної (як депутата 1-ї Державної думи) діяльності П. І. Новгородцева у зв'язку із тими природно-правовими положеннями, які відстоював мислитель, є надзвичайно важливим аспектом в дослідженні спадщини видатного філософа.

Метою статті являється висвітлення громадсько-політичної діяльності П. І. Новгородцева, у зв'язку з його політико-правовими ідеями.

Для реалізації поставленої мети були поставлені наступні завдання:

- висвітлити сутність діяльності організації “Союз визволення”, одним із членів-засновників якої був П. І. Новгородцев;
- охарактеризувати основні політичні позиції кадетської партії, членом якої був П. І. Новгородцев; показати їх співвідношення з правовими поглядами вченого;
- розкрити діяльність П. І. Новгородцева як депутата 1-ї Державної думи;
- проаналізувати основний зміст законопроекту “Про недоторканність особистості”, автором якого був Новгородцев;
- охарактеризувати громадсько-політичну діяльність П. І. Новгородцева в революційний період у Всеросійському національному центрі.

Павла Івановича Новгородцева навряд чи можна назвати суто кабінетним ученим. Наукову роботу мислитель, починаючи з початку 1900-х рр., активно поєднував із суспільно-політичною діяльністю. Новгородцев не був тим філософом, якого цікавили власні переконання, абстраговані від дійсного порядку речей. Для філософа завжди безсумнівним було те, що абстрактні конструкції розуму не повинні бути просто предметом захоплення, або, скажімо, задоволенням тих чи інших естетичних запитів людського інтелекту. Ідеал повинен бути основою прогресивного розвитку особистості та суспільства в цілому; це вимоги, на які має, в міру своїх сил і можливостей, відповідати людина, прагнучи до досконалості. Тому Новгородцев, очевидно, не міг бути байдужим до тієї політичної ситуації, яка складалася в країні в ті часи, тим більше, що ситуація, як ми знаємо, була дуже складною і неоднозначною.

У своїх політичних поглядах, Павло Іванович стояв на позиціях, які можна охарактеризувати, як ліберально-демократичні.

“Союз визволення” був організацією, яка підготувала ґрунт для формування кадетської партії і її програми.

Чим же все-таки ця організація могла привернути увагу Новгородцева, адже входили в цей “Союз” люди, яких хоч і можна об'єднати під ідеями лібералізму, але тим не менше діапазон їх поглядів був досить широким, від ліво-налаштованих до правого крила. Щоб це зрозуміти, нам слід висвітлити основні пункти тієї ідеологічної платформи, на якій стояла діяльність “Союзу визволення”.

У червні 1902 року в Штутгарті був заснований нелегальний журнал “Визволення” під редакцією П. Струве, на сторінках якого і були намічені ті основні тенденції, які мали місце в політичних поглядах російських лібералів.

Одним з найбільш відправних питань, було вирішення позиції щодо політичного устрою, форми державного правління, яка повинна бути у реформованій Росії. Для багатьох уже стало ясным, що абсолютна монархія себе відживає і гальмує прогресивний розвиток суспільства. Тому одна з позицій ліберального руху, висвітлених у журналі “Визволення” – це заміна необмеженого самодержавства - конституційною монархією [1, с. 47]. Також піднімалися питання про необхідність запровадження загального виборчого права. Звідси, стає зрозумілим, в якому напрямку рухалася діяльність “Союзу визволення”. У першу чергу, це звичайно, вимога скликання установчих зборів для затвердження конституції.

Для Новгородцева, абсолютна монархія була завжди чимось застарілим, середньовічним; вже минули ті часи, коли ідеї, які вимагали концентрації необмеженої влади в руках однієї людини, могли мати позитивні відгуки (наприклад, як у випадку з Гоббсом або Макіавеллі). Ідея божественного походження влади (наприклад, цар-помазаник божий) дає можливість самодержцю нести відповідальність за свої дії не перед народом, а перед якимись потойбічними вищими інстанціями. Правова держава Нового часу має ґрунтуватися на тому, що єдиним джерелом влади є народ, та забезпечення саме прав та інтересів громадян є основний обов’язок представників цієї влади.

Новгородцев, розмірковуючи про ідеал правової держави Нового часу, вказує, що з самого початку стояло питання про те, щоб “знайти умови для правомірного існування влади, зробити право підставою державного життя, забезпечити рівність і свободу не тільки у відносинах між громадянами, але і у відношенні до них держави” [2, с. 4]. Як ми бачимо, це питання і зараз не втратило своєї актуальності. Встановлення правових меж для державної влади і її примусу завжди постає як одне найнагальніших в моменти політичної та правової кризи, адже в такі моменти безконтрольність породжує велику спокусу для можновладців використовувати так званий адміністративний ресурс в своїх цілях.

У програмних положеннях “Союзу визволення”, викладених у тому ж журналі “Визволення” декларується курс на “корінне перетворення державного ладу Росії на засадах політичної свободи і демократизму” [3, с. 158]. А це в свою чергу, означає: рівність усіх перед законом незалежно від статі, віросповідання і національності; недоторканість особи і житла. Ці вимоги в майбутньому знайшли своє більш широке роз’яснення у законопроекті, який був підготовлений П. І. Новгородцевим – “Про недоторканність особи”.

Також проголошувалась свобода пересування, свобода совісті, причому зазначалося, що “з визнання начала свободи совісті випливає, з одного боку, звільнення церковних спільнот від державної опіки і, з іншого, звільнення держави від підпорядкування церковним інтересам” [3, с. 158]. Новгородцев дуже добре розумів всю актуальність цього моменту, наскільки важливо розмежування в державі церковного і світського елемента. “У боротьбі світського ідеалу з церковним проявляється боротьба двох культурних систем, з яких кожна прагне до поширення

своїх начал. Знайти вихід з цієї боротьби в тих країнах, де вона не привела ще до міцного примирення, є завдання майбутнього. Очевидно, вона полягає в розмежуванні сфер впливу церкви і держави, відповідно істотного покликанням кожного з них” [2, с. 1-2].

П. І. Новгородцев розумів, що, маючи демократичні ідеї та політичні засоби для їх втілення, ми повинні йти еволюційним шляхом, поступово вирішуючи проблему за проблемою. “Шлях до майбутнього лежить через удосконалення існуючих політичних форм, а не через повернення до старих, і критика представництва повинна привести до вимоги його покращення, а не усунення” [4, с. 139]. І з цим не можна не погодитись, адже наш народ пережив вже ті часи, коли ідеологія могла прикрасити будь-яку державну інституцію, незалежно від того, наскільки вона виконує свої обов’язки перед громадянами. Тому нам варто робити висновки, щоб тверезий розумний підхід, який нас постійно штовхає на зміни і поступове вдосконалення існуючих форм, превалював над підходом “демагогії”, який звертає увагу виключно на емоції людей.

Конституційно-демократична партія була створена для реалізації тих програмних ідей, які були намічені “Союзом визволення” у зв’язку з скликанням першої Державної Думи.

З самого початку всередині кадетської партії намітилися різного роду розбіжності, причому з дуже істотних питань. Наприклад, у відношенні до революції було дві протилежні позиції – це, відповідно, схвалення революційних дій, які повинні створити ґрунт для перетворення Росії, яке підтримував Маклаков, і конституційний шлях поступового реформування, поданий ще одним лідером – Мілюковим [6, с. 21]. Як вже згадувалося, Новгородцев завжди стояв на позиціях еволюційного розвитку країни. Такий шлях можна назвати найбільш правовим. Ідея природного права, яка щільно пов’язана з ідеєю моральності, бо має з нею спільне абсолютне начало, навряд чи може яким-небудь чином поєднуватися з революційним насильством, яке ці ідеї ігнорує в ім’я утопічних цілей (“раю на землі”). Новгородцев пише: “В міру того, як принцип еволюції, принцип невинного і безперервного розвитку і руху усе глибше проникає у суспільну свідомість, стає неможливим підтримувати стару віру в незмінний суспільний ідеал. Чи не дивно справді припускати, що безупинно до сих пір здійснюваний рух зупиниться раптом біля воріт земного раю, який чомусь випаде на долю одного з наступних за нами поколінь... Такі мрії і надії були зрозумілі у тих, хто вважав за можливе раз і назавжди здійснити абсолютну правду життя, але вони зовсім не йдуть до еволюційної філософії наших днів” -, писав Павло Іванович [7, с. 41]. З цим не можна не погодитись, ідея правової держави передбачає неупинний розвиток існуючих політико-правових явищ в інтересах особистості та суспільства загалом, і жодна ідеологія не повинна стояти над цим процесом. В іншому випадку державна влада буде носити репресивний характер.

Основною метою кадетів, з якою всі її члени були згодні, було створити позакласову, загальнонаціональну течію [1, с. 21], яка б за допомогою різних засобів приклала усі зусилля до поліпшення наявного становища в суспільстві.

В поглядах на форму державного правління та державного устрою конституційні демократи вважали, що “Росія повинна бути конституційною і парламентарною монархією. Державний устрій Росії визначається Основним законом” [1, с. 94].

Для П. І. Новгородцева, як і для кадетів в цілому, наступним еволюційним кроком в перетворенні Росії було установлення конституційної парламентської монархії, де цар є главою уряду (і цим обмежується). При цьому, роблячи подібні висновки, не варто вважати Новгородцева монархістом. Філософ розумів, що до серйозних реформ країна повинна дозріти, і наявні проблеми слід вирішувати поступово. Але разом з тим, потребу в реалізації демократичних засад у державі Новгородцев вважав невідкладною, доказом чому служить розроблений і представлений ним в Державній думі законопроект “Про недоторканність особи”.

Особливе значення кадати надавали законопроекту про недоторканність особистості, який розглядався ними як “вторгнення до багатьох зі сформованих сфер суспільного порядку” [1, с. 103]. Вони пропонували скасувати “багато статей статуту про попередження злочинів”, які були створені в епоху “боротьби з визвольним рухом” [1, с. 103]. Зокрема, це виняткові суди і закони, положення про посилену і надзвичайну охорону. Це було надзвичайно важливо, тому що перед тим як впроваджувати на декларативному рівні демократичні права і свободи громадян, потрібно було підготувати для цього необхідний ґрунт. Тому скасування тих державних установ, функціонування яких прямо протистояло свободам особистості, без яких громадянське суспільство є просто немислимим, було цілком обґрунтованим і виправданим. Це було необхідною умовою того, щоб демократичні закони могли реально втілитись в життя.

Однак, нам варто більш докладно розглянути приписи даного законопроекту, тому що в ньому були відображені важливі ідеї Новгородцева, які він розробляв на філософському рівні і які повинні були знайти своє втілення в суспільних відносинах шляхом їх легалізації у законі.

Новгородцев акцентував значимість внесеного законопроекту: “... почати з відмежування недоторканості особи означало увійти до обговорення самого хворого місця російської дійсності” [10, с. 142]. І справді, перехід від “людина для держави” до “держави для людини” в той час мав стати вирішальним кроком на шляху, орієнтованому на верховенство права, від старезного середньовічного абсолютизму до правової держави. Хворобливість цього питання полягає ще й у тому, що в історії народностей, які входили в Російську імперію всі спроби будь-яким чином відстояти свої права придушувалися дуже жорстоко, в тому числі це ж трапилося під час робочих виступів у 1905 році. Внаслідок створення законодавчого органу стало можливим і створення правового поля, в якому б діяли всі державні органи, і за рамки якого виходити було б недозволено; з’явилася можливість втілити принцип верховенства права і закону в життя.

Стаття 1 цього закону говорить: “Особистість кожного є недоторканою” [12, с. 35-36]. Наступні статті обмежують втручання з боку влади у діяльність особистості. Звертаючись до тексту самого законопроекту, слід зазначити, що в його основу покладена ідея “відновлення загального і єдиного для всіх суду і права”. Уже в цій вихідній посилці ми бачимо, наскільки взаємозв’язаною була вся сукупність законодавчих дій ліберальної частини російського парламенту, заснованої на базових установках загальної моделі упорядкування країни, що розроблялися в ліберальних колах. Саме в існуванні функціонування незалежної від виконавчої судової влади

кадети та їх союзники бачили головні гарантії незалежності особистості [11, с. 6].

Новгородцев, підкреслюючи ідею того, що право все-таки повинно стояти над державою, заявляв: “Які б не були досконалі постанови, призначені щодо охорони особистості від довільного позбавлення волі, але якщо залишається в силі правило, за яким адміністративна влада може, якщо знайде це за потрібне, вилучити ту чи іншу справу із ведення загального суду, свобода громадян не може вважатися забезпеченою” [12, с. 38]. Тобто, право повинно бути однаковим для всіх, і виключень тут бути не повинно, в іншому випадку законодавство буде собою представляти сукупність декларацій, і не більше.

У статті 3 законопроекту говорилося, що ніхто не може “бути судимий інакше як тим судом, якому за законом підвідомче осудне йому діяння і на точній підставі встановлених для цього правил судочинства” [12, с. 69]. Таке положення, як відомо, є і до цього дня одним з фундаментальних при здійсненні судочинства; воно по суті і робить з суду повноцінну третю гілку влади. Стаття 5 законопроекту передбачає, що право органів поліцейської влади “затримувати осіб, перебування яких на волі загрожує безпосередньою небезпекою самим цим особам або іншим, або поєднане з незаконним порушенням свободи інших осіб або громадської благопристойності” [17, с. 65]. Подібні приписи можна було пояснити складністю тієї ситуації, яка склалася в соціумі. У ході масових виступів робітників 1905–1906 років в суспільстві з’явилися провокаційні елементи, які використовували для власної вигоди наявне становище, чинили різні безлади. На подібні акції необхідна була миттєва реакція з боку поліції. П. І. Новгородцев вказував, що комісія залишає можливість розширеного тлумачення в ході правозастосовчої практики таких понять як “небезпека для інших” і “суспільна благопристойність”. Гарантії від свавілля правозастосовчих органів автори законопроекту бачили у введенні в текст статті стосовно безпеки терміна “безпосередня”, а загальний механізм гарантій від сваволі бачився в загальному порядку відповідальності посадових осіб за перевищення своїх повноважень [11, с. 11].

Дуже важливою, на наш погляд, видається стаття 12, в якій надається потерпілому (а також третім особам) право оскарження неправомірних дій посадових осіб. Дії державних органів та їх посадових осіб не повинні бути безапеляційними, причому вони навіть об’єктивно можуть помилятися. Це право є дуже важливим компонентом для побудови правової держави, так як єдиним джерелом влади в державі є народ, а тому цілком логічним буде виглядати можливість громадян мати вплив на діяльність цієї самої влади. Новгородцев, аналізуючи неможливість автоматичної непогрішності органів, писав: “Не безпомилковою і механічно досконалою є діяльність цих органів: у них немає непогрішних терезів Феміди, для того щоб зважувати порівняльне значення окремих думок, як і немає можливості проникнути в тайники народної волі, щоб вичитати там її безперечний сенс. Все завдання політики в цьому відношенні зводиться лише до того, щоб забезпечити процес вільного формування народної волі і вільного її вираження” [4, с. 180].

У роки Громадянської війни Новгородцев перебував в політичній організації “Всеросійський національний центр”, який був провідним суспільно-політичним формуванням ліберальної опозиції більшовицькому режимові. Ця організація всіма своїми силами, в першу чергу – інтелектуальними, намагалася розробляти тактику і

стратегію, не більшовицьких варіантів розвитку Росії після лютневої революції. Можемо виділити кілька основних питань, які піднімалися на засіданнях “Всеросійського національного центру”, в обговореннях яких також брав активну участь і П. І. Новгородцев. По-перше – це питання про скликання Установчих зборів. Необхідність Установчих зборів в першу чергу пояснювалася потребою визначення форми державного правління. Дійсно, у реформованій демократичній Росії таке питання має вирішувати виключно народ як носій влади. Тільки у такому разі влада буде легітимною в повній мірі. Новгородцев з цього приводу висловлювався: “Установчі збори, незалежно від подій, є найбільш бажана і ясна форма народного волевиявлення” [14, с. 75]. Також це питання про ліквідацію класової нерівноправності, класових привілеїв з метою втілення в життя принципу рівності, який разом з принципом свободи для Новгородцева був відправною точкою у визнанні особистісного начала. “Безумовне значення людини припускає свободу як природне і необхідне вираження її моральної сутності: без свободи ми не мислимо особистості. З іншого боку, так як в кожній людині ми повинні визнати цю вищу моральну сутність, ми вимагаємо відносно до всіх людей рівності”, – пише філософ [7, с. 110-111].

Російські ліберали намагалися запобігти силовому захопленню влади більшовиками за допомогою якнайшвидшого введення загального голосування (у першу чергу на місцях, тому що центр був уже захоплений). Новгородцев говорив, що “начало загального голосування протиставляється тут як знамена і засоби народного об’єднання, класовому пануванню більшовиків”. Павло Іванович розумів, що “диктатура пролетаріату” була тією ж самою класовою проблемою вивернутою навиворіт. А там, де питання стоїть про захоплення влади, вірність своїм ідеям завжди може коливатися. “Рішуча боротьба з крайніми елементами, які добивалися диктатури пролетаріату, показала, що соціалісти більшості аж ніяк не думають йти по шляху, визначеного Марксом” [7, с. 409].

Підсумовуючи вищесказане, ми приходимо до висновку, що П. І. Новгородцев у своїй суспільно-політичній діяльності був завжди послідовний і вірний своїм ідеям. Його творчий шлях завжди мав відображення в тих діях, які він вчиняв, вирішуючи вступити в ту чи іншу політичну організацію. Новгородцев представляється перед нами зразком того вченого-політика, який, по-перше, не замикався у своїй кабінетній романтичності, а по-друге – готовий був усіма силами (і до кінця) намагатися втілити намічені позиції в життя, розробляючи законопроекти, висловлюючись на засіданнях, користуючись своїм авторитетом.

Використані джерела:

1. Шелохаев В. В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905–1907 гг. – М. : Наука, 1983. – 327 с.
2. Новгородцев П. И. История новой философии права: Курс лекций. – М. : Лит. Общ. распр. пол. кн., 1900. – Вып. 1. – 285 с.
3. Либеральное движение в России. 1902–1905 гг. / Государственный архив РФ ; Российский гос. архив социально-политической истории / В. В. Шелохаев (отв.ред.), Д. Б. Павлов (сост.). – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 648 с.
4. Новгородцев П. И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания. – СПб. : Изд-во “Лань”, 2000. – 352 с.

5. *Новгородцев П. И.* Право естественное // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона – [электронный ресурс]: <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html>
6. *Маклаков Василий Алексеевич.* Первая Государственная дума. Воспоминания современника. 27 апреля – 8 июля 1906 года. – М. : Центрполиграф, 2006. – 335 с
7. *Новгородцев П. И.* Об общественном идеале. – М. : Изд-во “Пресса”, 1991. – 640 с.
8. *Шуб Д. Н.* Политические деятели России (1850-ых–1920-ых гг.) : сборник статей. – Нью-Йорк : Издание “Нового журнала”, 1969. – С. 25-37.
9. Право человека на достойное существование // Полярная звезда. – 1905. – № 3. – 30 декабря.
10. *Новгородцев П. И.* Законопроект о неприкосновенности личности. – В. кн. : Первая Государственная дума. – Вып. 2. – М., 1906. – С. 153.
11. *Аронов Д. В.* Неприкосновенность личности в либеральной программе правовых реформ начала 20-го века - [электронный ресурс]: <http://ostu.ru/umc/arhiv/2003/2/pdf/Aronov.pdf>
12. Законодательные проекты и предложения партии народной свободы. 1905–1907 гг. – СПб., 1907. – 280 с.
13. *Новгородцев П. И.* Историческая школа юристов. – СПб. : Изд-во “Лань”, 1999. – 192 с.
14. Всероссийский Национальный Центр / Ассоциация “Российская политическая энциклопедия” ; Федеральная архивная служба России ; Российский гос. архив социально-политической истории; Государственный архив Российской Федерации; Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации / В. В. Шелохаев (отв. ред.), Н. И. Канищева (сост., авт. коммент.). – М. : РОССПЭН, 2001. – 607 с.

Гоцляк Ю. В. *Общественно-политическая деятельность и взгляды П. И. Новгородцева на государство и право.*

В статье рассмотрены основные этапы общественно-политической деятельности П. И. Новгородцева. Освещается взаимосвязь научной деятельности П. И. Новгородцева с его общественно-политическим путем, анализируется законотворческая деятельность философа.

Ключевые слова: либерализм, демократия, общественно-политическая деятельность, неприкосновенность личности.

Y. Gotsulyak. *Social and political activities and views of P. I. Novgorodtsev on the state and the law.*

The article describes main stages of social and political activity of P. I. Novgorodtsev; reveals the relationship between scientific activity of P. I. Novgorodtsev and his social-political line; analyses the legislative activities of the philosopher.

Keywords: liberalism, democracy, social and political activity, security of person.

Лебедєв Д. В.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається організаційно-правове регулювання системи охорони здоров'я в Подільській губернії на початку ХХ ст. (до часів правління національних урядів 1917–1921 рр.). Робиться висновок, що значну роль у розвитку охорони здоров'я на Поділлі відігравали губернські та повітові земства. Вони значно розширили мережу та зміцнили матеріальну базу лікувальних закладів, що поліщило медичне обслуговування населення. Надзвичайного розмаху набула